

II. RECENZJE

DOI: 10.17951/et.2018.30.303

Julia Antonenko

ORCID: 0000-0002-1374-5197

ANTROPOCENTRYZM W JĘZYKU I KULTURZE SŁOWIAN

Antropocentrizm w jazyke i kul'ture, otv. red. S. M. Tolstaja, Moskva: „Indrik”, 2017, 264 s. Biblioteka Instituta Slavjanovedenija RAN.

Imponująca lista prac moskiewskiej szkoły etnolingwistycznej została uzupełniona nową publikacją. Książka ta jest kontynuującą serii poświęconej kluczowym kategoriom semantycznym języka i kultury. Zbiera artykuły poświęcone kwestiom antropocentryzmu i jego roli w języku i kulturze Słowian.

Zbiór otwiera artykuł S.M. Tolstojowej „*Uczłowieczanie rzeczywistości*”: uwagi na temat antropocentryzmu i antropomorfizmu w języku i kulturze, poświęcony istocie i podstawowym aspektom antropocentryzmu. Zwracając uwagę na dwiistość percepcji antropocentrycznej – człowiek jednocześnie może występować jako obiekt interpretacji przy pomocy zewnętrznych kodów kulturowych lub jako subiekt poznający świat przez samego siebie – uczona podkreśla, że ponieważ człowiek patrzy na świat subiektywnie, to pojęcie subiektywności obrazu świata jest jednym z ważniejszych aspektów antropocentryzmu. Pokazali to badacze z kręgu lubelskiej szkoły etnolingwistycznej (tomy: Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska, Nycz 2004; Bartmiński, Pajdzińska 2008). Autorka rozważa problem sposobów i mechanizmów „uczłowieczania” obrazu świata w języku i tradycji ludowej, opierając się na schemacie Jurija Apresjana, z jego koncepcją „naiwnego” obrazu człowieka. Szczegółowo rozpatruje się takie strony antropocentryzmu, jak teleologiczność i geneologiczność. Na bogatym, doskonale ustrukturuowanym materiale słowiańskich tradycji mitopoetyckich S.M. Tolstojowa konsekwentnie dowodzi, że antropocentryzm to nie tylko naturalny i wygodny model percepcji i kategoryzacji świata, lecz także, jak zaznaczał Władimir Toporow (Toporov 2015), świadectwo swoistej postawy człowieka wobec świata zewnętrznego.

Aleksandr Gura porusza, wydawałoby się wszechstronnie zbadany już temat przypisywania zwierzętom cech ludzkich, a mimo to znajduje nowe podejście do analizy antropomorfizmu zoologii ludowej, szczególną uwagę poświęcając różnym rodzajom, sposobom i stopniom uczłowieczenia zwierząt oraz rozważa problem w całości przez pryzmat gatunków i form kultury tradycyjnej. Rozpatruje różne sposoby eksplikacji antropomorfizmu: językowy (i folklorystyczno-poetycki), morfologiczny, reprezentujący wygląd zewnętrzny postaci oraz funkcjonalny. Analizę uzupełniają przykłady z tradycji książkowej, literackiej, w której te typy antropomorfizmu są

obecne. Novum artykułu jest analiza wypadków obdarzenia zwierząt imionami pochodnymi od antroponimów oraz ludzkimi imionami osobowymi, co świadczy o ścisłym związku z archaicznymi mitologicznymi wyobrażeniami o pokrewieństwie zwierząt i ludzi.

Ideę pośmiertnego przejścia sił życiowych człowieka w drzewo rozważa Tatiana Agapkina w artykule *Rozpoznać w drzewie człowieka (na materiale ballad słowiańskich)*. Swoje zainteresowanie autorka skoncentrowała na trzech fabułach: „Topolina” / „Jarzębinka” (fabuła „Narieczona zmieniła się w drzewo rosnące samotnie na polu”), „Śmierć prześladowanej pary zakochanych” czy „Matka trucicielka” i „Zakłęte dzieci”. Wątek fabularny, w którym drzewo zaczyna się zachowywać jak człowiek, rozumiany jest nie jako metafora folklorystyczna, ale mitologicznie, jako rezultat przejścia osoby w inną postać materialną. Badaczka zastanawia się, co znaczy, że „jedno życie zastępuje drugie; jedna dusza, osadzona w dwóch ciałach, w ciele człowieka i drzewa; jedno ciało wchodzi w drugie?” (s. 43). Poszukując odpowiedzi, Agapkina szczegółowo analizuje duchowe, behawioralne, emocjonalne aspekty transformacji ludzkiej osobowości oraz zewnętrzne podobieństwo drzewa i człowieka. Porównawczo-typologiczna analiza mitopoetyckiego związku człowieka i drzewa w balladach Słowian wschodnich i zachodnich pozwoliła ustalić nie tylko podobieństwa, ale także różnice w realizacji tematu przemiany człowieka w drzewo.

Ludmiła Winogradowa podejmuje temat antropocentryzmu w kalendarzu ludowym Słowian wschodnich, stawia sobie za zadanie opisanie grupy słabo zbadanych postaci z mitologii wschodniosłowiańskiej – personifikacji świąt i dni tygodnia, które regulują procesy cyklu tkackiego. Refleksje naukowe oparte są na materiałach z Archiwum Poleskiego Instytutu Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk, nawiązują do rozpraw o terminologii ludowej i mitologii tkactwa ukraińskiego i białoruskiego, danych wschodniosłowiańskich i częściowo zachodniosłowiańskich. Do mitologicznych postaci tkackiej tradycji poleskiej należą nie tylko święci, na których dni wypadają przędzenie i tkanie, ale także liczne stworzenia mityczne, w tym dusze przodków, postacie demonów i zwierzęta mitologiczne.

Marina Walencowa, badając kod antropologiczny w mitologicznych wyobrażeniach Słowian, wskazuje, że słowiański system demonologiczny zawiera uniwersalne intencje antropocentrycznego postrzegania świata przez człowieka, lecz w mitologiach regionalnych obok ogólnoludzkich pojawiają się również koncepty indywidualne, co jest godne szczególnej uwagi. Autorka analizuje stosunkowo słabo przeanalizowany słowacki system demonologiczny. Wyniki jej analizy pozwoliły stwierdzić obecność dużej liczby postaci antropomorficznych, wysoki stopień ich konkretyzacji i znaczącą rolę pamięci w tworzeniu wizerunków istot demonicznych.

Marfa Tołstaja w artykule *Ludzie i węże na Zakarpaciu Środkowym (w oparciu o materiały terenowe z przełomu XX i XXI wieku)* przedstawia materiały terenowe z karpackich wypraw Instytutu Słowianoznawstwa RAN, zebrane na Zakarpaciu Środkowym w latach 80. i na początku XXI wieku. Dekodowanie nagrań dźwiękowych zostało dokonane przez autorkę i uzupełnione danymi z Archiwum Karpackiego Instytutu Słowianoznawstwa (AK). Zapisy ludowych wierzeń o wężach zostały wyposażone w szczegółowe komentarze i podzielone na bloki tematyczne: węże i kalendarz chrześcijański; węże i „znający” ludzie (*bosorkuny* / *bosorkani*); amulety przeciwko

wężom i połączone z nimi zakazy i działania magiczne; opowiadania o węzach, które ugryzły człowieka lub bydło, które ssą mleko od krów; zemsta węża; zaklinanie węży; węże jako patroni domów; węże to gospodarze domu; opowiadania o skupiskach węży; mitologiczne opowiadania o królu węży i magicznych przedmiotach – koronie, pierścieniu i kamieniu węża; oraz legenda i klechdy o mitycznym wielogłowym latającym smoku – *šarkanti*. Dogłębna analiza tekstów pozwoliła stwierdzić, że węże w kulturze Zakarpacia Środkowego są zarówno zjawiskiem życia codziennego, jak i postaciami mitologicznymi należącymi do świata demonologii ludowej.

W artykule Oksany Czochoy *Ziemskie życie ciał niebieskich* rozpatrywane są rozpowszechnione we współczesnej Grecji i na całych Bałkanach legendy o słońcu i księżycu, w których pojawiają się one w ludzkiej postaci. Powołując się na prace Evela Gaspariniego, który analizował wyobrażenie słońca (w kulturze bałkańskiej) jako mężczyzny, a księżycy jako kobiety, badaczka pokazuje, że ujęcie takie jest tylko częściowo słuszne, bo grecka tradycja, oprócz traktowania Słońca i Księżycy jako pary małżeńskiej, zna również ideę ich łączenia jako brata i siostry; dla tradycji bułgarskiej i macedońskiej wyobrażenia o związku małżeńskim Słońca i Księżycy są stosunkowo rzadkie. W tradycji greckiej, macedońskiej i bułgarskiej podkreśla się dominującą rolę Słońca, w odróżnieniu od innych południowych Słowian – Serbów, Chorwatów i Słoweńców, którzy rolę aktywnej postaci przypisują Księżycowi (Lunie).

Olga Bielowa wraca do wschodniosłowiańskich legend etiologicznych, rozpatrując zawarte w nich motywy antropocentryczne. Szczegółowa analiza tekstów folklorystycznych, opowiadających o czasach wczesnych, pozwala przyjąć, że akcenty są kładzione na takie aspekty człowieka, które dotyczą jego systemu wartości, na przystosowanie otaczającej rzeczywistości do potrzeb ludzi. W artykule został szczegółowo przeanalizowany kod kosmogoniczny w tej jego części, która dotyczy stworzenia człowieka w kontekście przyrody i kultury.

Władimir Pietruchin w artykule *Wokół problemu Światowida ze Zbrucza: antropocentryzm słowiańskiego pogaństwa czy rzeźba parkowa XIX wieku?* rozważa argumenty pro et contra uznania rzeźby wydobytej w 1848 r. z rzeki Zbrucz w pobliżu wsi Liczkowce¹ za dawnego idola pogaństwa Słowian. Konsekwentnie komentując argumenty zarówno zwolenników podejścia „dekonstruktywnego” w historiografii, jak i sceptyków, badacz przyjmuje zrównoważoną neutralną pozycję, podkreślając, że współczesna nauka nie ma odpowiedniej liczby faktów, które z pewnością świadczyłyby o poprawności tej lub innej hipotezy i pozostawia pole dla dalszego dialogu naukowego.

W artykule Anny Płotnikowej *Antropocentryzm w języku i tradycji ludowej Burgenlandzkich Chorwatów w Austrii* został poruszony interesujący temat zachowania archaicznych wierzeń tradycji słowiańskiej w otoczeniu innej grupy etnicznej i innego języka. W artykule przedstawiono skrupulatną analizę materiałów terenowych zebranych przez autorkę w okresie od 2007 do 2015 roku. Teksty etnodialektalne zawierają ślady archaicznych wyobrażeń mitologicznych o florze i faunie, zjawiskach

¹ Obecnie Światowid ze Zbrucza czy Światowid z Liczkowiec (współczesny obwód tarnopolski Ukrainy) (Gieysztor 1982) znajduje się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

przyrodniczych, porach dnia, pogodzie i obejmują różne aspekty życia ludzkiego – obrzędowość rodzinną, kalendarz ludowy.

Kształtowanie językowego i kulturowego obrazu świata przyjmującego wymiar symboliczny pokazano w artykule Jeleny Uzieniowej *Antropocentryzm w terminologii odzieżowej Bułgarów*. Badaczka wykorzystuje obszerne dane z dialektalnych słowników bułgarskiej kultury ludowej, opracowań monograficznych, materiałów archiwalnych i terenowych oraz osobiste archiwum dotyczące terminologii wesela bułgarskiego. Przeanalizowany materiał pozwolił autorce sformułować wniosek, że „antropocentryzm w terminologii odzieżowej Bułgarów jest obecny (84 terminy), ale nie odgrywa dominującej roli” (s. 223).

Autorki końcowego artykułu zbioru Jelena Bieriezowicz i Galina Kabakowa dokonują analizy derywatów od leksemów somatycznych języka rosyjskiego i poszukują w nich przejawów ‘naiwnych’ poglądów na człowieka. Skupiają uwagę na takich semantycznych, semantyczno-słotwórczych derywatach i frazeologizmach, jak: *brjuho*, *želudok*, *želč’*, *život*, *kiška*, *nutro*, *pečen’*, *potroha*, *puzo*, *pup*, *trebuha*, *selezenka*, *utroba*, *č(e)revo*, uzupełnionych w niektórych przypadkach dialektalnymi tematami słotwórczymi: *butor*, *lantuh*, *sen’*, *jatreba*. Dane empiryczne są przekazywane i komentowane w ramach dwóch semantycznych sfer języka – *osoba psychiczna* i *osoba społeczna*.

Ogólnie należy stwierdzić, że nowa zbiorowa praca Instytutu Słowianoznawstwa RAN niewątpliwie znacząco przyczynia się do zgłębienia problemów związanych z antropocentrycznym kierunkiem badań etnolingwistycznych, zarówno w wymiarze tego, co wspólne, jak też tego, co specyficzne dla poszczególnych kultur etnicznych. Publikacja wzbogaca etnolingwistykę o cenne materiały archiwalne i terenowe oraz o koncepcje teoretyczne. Książka będzie niewątpliwie interesująca zarówno dla specjalistów, jak też dla wszystkich zainteresowanych duchową kulturą ludową Słowian.

Literatura

- Bartmiński Jerzy, Pajdzińska Anna (red.), 2008, *Podmiot w języku i kulturze*, Lublin.
Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, Nycz Ryszard (red.), 2004, *Punkt widzenia w języku i kulturze*, Lublin.
Gieysztor Aleksander, 1982, *Mitologia Słowian*, Warszawa.
Toporov Vladimir N., 2015, *Znak i tekst v prostranstve i vremeni*, „Slavica Revalensia”, t. 2, s. 139–167.